

Knuffelcontact of De liturgie van de anderhalvemetersamenleving

Marcel Barnard¹

Inleiding: de coronacrisis verstoort de liturgie van de samenleving

De coronacrisis verstoort de feesten, rituelen en symbolen die het hart van de samenleving vormen. En dat is meer dan alleen maar jammer. Want een samenleving bestaat pas als zij telkens opnieuw wordt gevestigd en bekrachtigd en dat doen we nu juist met behulp van rituelen en symbolen. Als je, zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau deed, mensen vraagt waar zij aan denken bij ‘Nederland’, dan noemen ze een aantal feesten, rituelen en symbolen. Sinterklaasfeest bijvoorbeeld, of de 4-mei-herdenking op de Dam met de kranslegging, het volkslied, de twee minuten stilte en het defilé. Zo wordt Nederland ‘iets’; een abstracte notie waar we ons weinig bij kunnen voorstellen wordt concreet en tastbaar, wordt verbeeld. De herhaalde terugkeer van die feesten, rituelen en symbolen bevestigt even zo vaak die concretisering. Doordat mensen bij die rituelen betrokken zijn, blijven ze ook betrokken bij Nederland.

De coronacrisis verstoort dat, maar evoceert ook een razendsnelle aanpassing van feesten, rituelen en symbolen, niet in de laatste plaats in een nieuwe *online-offline*-dynamiek. Het tempo en de bewustheid waarmee dat gebeurt, is uitzonderlijk. Rituelen berusten goeddeels op gewoonte en afspraak en ondergaan, soms welbewust — denk aan de Pietdiscussie — maar veel vaker nog onbewust en ongeregistreerd, veranderingen die gelijke tred houden met ontwikkelingen in de samenleving.

Mensen organiseren en reguleren hun samenleving door instituties, wetten, regelgevingen en gewoonten, daarzonder zou samenleven ook eenvoudigweg niet lukken. Nu zijn regels belangrijk, maar veel belangrijker nog zijn de gewoonten en waarden die ons gedrag bepalen. We toetsen regels aan die gewoonten en waarden. De discussie over de avondklok, maar eigenlijk van alle regels die de coronacrisis met zich meebrengt, is er een aardig voorbeeld van: een avondklok strijdt met onze gewoonten, we hechten eraan om ’s avonds te gaan wandelen, hardlopen of stappen. Kortom, regels stellen betekent niet dat ze ook vanzelfsprekend worden gevolgd. Daar is meer voor nodig.

Zomin als ‘Nederland’ zomaar bestaat, bestaat een wet of een regel zomaar; ze moeten werkelijkheid worden, ze moeten zelf eerst en telkens opnieuw worden gevestigd, bevestigd en gelegitimeerd. Anders gezegd, ze moeten worden geautoriseerd. Dat doen we door middel van rituelen.

Daarom staat in het hart van het staatsbestel, van de rechtsorde en van sociale verbanden een reeks rituelen en symbolen, zo men wil een seculiere religie. De seculiere religie houdt, met Durkheim, de samenleving en de mensen in die samenleving bijeen en betreft mensen bij de samenleving. Het middel dat de samenleving bij uitstek in handen heeft om draagvlak te creëren en behouden, is het ritueel. Fundamenteel ritueel handelen moet niet alleen een abstracte notie als ‘Nederland’ concreet maken, maar alle sociale instituties en regelgeving hebben zo’n ritualiteit nodig om tastbaar te worden en draagvlak te krijgen. Dat geldt ook voor de regelgeving waar het openbaar bestuur mee te maken heeft. We zijn bereid ons te voegen naar de beslissingen van het openbaar bestuur omdat we het gezag van dat bestuur en de bestuursinstellingen erkennen. Daarom moet het openbaar bestuur ook verantwoordelijkheid nemen voor de legitimering van zijn gezag, concreet voor de rituelen en symbolen die draagvlak creëren voor de samenleving en haar inrichting.

¹ De auteur dankt Dr. Jorien C. Holsappel en Prof. dr. Joep de Hart voor hun commentaar op een eerdere versie van dit essay. Hij heeft er dankbaar gebruik van gemaakt voor de definitieve versie.

Het complex van rituelen dat de regulering van de samenleving autoriseert, zouden we de liturgie van de samenleving kunnen noemen. Liturgie is een notie die in oorsprong wortelt in de Grieks-Romeinse wereld en daar zoveel betekent als 'publieke dienst'. Hier gebruik ik de term inderdaad in seculiere zin, namelijk als de gemeenschappelijke rituelen die het hart van de samenleving vormen en haar juist als samenleving in stand houden en bekrachtigen, en ook veranderen.

Wij kennen en gebruiken in onze tijd en taal het woord liturgie vooral in religieuze zin. Haar functie in de religie is dezelfde als in de samenleving. De liturgie van religieuze groeperingen bevestigt en herbevestigt altijd weer de godsdienst, haar hart is de eredienst. Ook in de religie — daar is men het tegenwoordig wel over eens — gaat de liturgie, het ritueel, vooraf aan de geloofsinhoud. Juist ook religieuze gemeenschappen worstelen in deze coronacrisis met hun rituelen. Niet toevallig werd een grappig filmpje van een priester die een baby doopte met een waterpistool eindeloos rondgepompt op de social media. De grondregel is *lex orandi lex credendi*, ik vertaal dat nu even als: wat je viert is wat je gelooft. Dat is in de samenleving niet anders. Wat je viert is waar je voor staat, waar je je aan verbindt. Omdat vieren en ritualiteit niet alleen het verstand aanspreekt maar ook het gevoel, zet het mensen ook in beweging, het engageert ze. Door 4 en 5 mei of Koningsdag te vieren verbind je je aan zoiets ongrijpbaars als 'Nederland'. De activiteiten van de nationale en lokale 4 en 5 mei comités verbinden ons met elkaar en met het land en onze woonplaats, en ze vallen dan ook niet toevallig onder de verantwoordelijkheid van het openbaar bestuurder.

De pandemie verstoort dit rituele spel, de liturgie van de samenleving, maar creëert tegelijkertijd ook, zoekend en tastend maar noodgedwongen in een razendsnel tempo, nieuwe vormen van autorisatie, zoals gezegd, vooral in een nieuwe *online*- en *offline*-dynamiek. Tegelijkertijd is er door de pandemie ook ritueel dat eenvoudig niet door kan gaan en dus afwezig is.

Rituelen bevestigen en legitimeren de organisatie van de samenleving

Over de betekenis van rituelen voor de autorisatie van wet- en regelgeving en van het openbaar bestuur wordt, als ik het goed zie, weinig gereflecteerd. Sterker nog, de abstracte stelling dat rituelen het hart van de samenleving vormen, wekt mogelijk bevreemding. Toch zal een aantal voorbeelden de evidentie van die uitspraak onmiddellijk verhelderen.

Het ritueel van Prinsjesdag legitimeert de parlementaire democratie en de constitutionele monarchie. De dameshoeden verwijzen naar het feestelijke karakter ervan en voor een dag wordt het politieke strijdtoneel van het Binnenhof een speelbord. Die hoeden blijven natuurlijk een (wed)strijd — haalt mijn hoed het Journaal? — maar bijna alle dames dragen er een en dat scheidt eenheid. De derde dinsdag in september is de enige dag waarop de koning en de koningin op heuse tronen zitten en dat zij zich verplaatsen in een koets. Een Gouden Koets nog wel, al is dat een *contested ritual*, een omstreden ritueel, vanwege de tot slaaf gemaakten of slaven (ook de gebruikte terminologie is omstreden en punt van debat) die op een van de panelen zijn afgebeeld. In onze tijd herijken we onze verhouding tot het koloniale verleden, en de rituelen veranderen in gelijke tred met de nieuwe inzichten. Net als bij de felle debatten rond het Sinterklaasfeest maken felle debatten over de Gouden koets duidelijk dat aanpassingen van rituelen aan de samenleving soms allerm minst vanzelfsprekend zijn.

De Nationale Viering 4 en 5 mei weerspiegelt en bevestigt ieder jaar weer de nooit vanzelfsprekende vrijheid. De rituelen op de Dam en tijdens de bevrijdingsfestivals worden regelmatig en welbewust aangepast aan de ontwikkelingen in de samenleving. Aandacht voor

inclusiviteit bij de 4 mei-herdenking, bijvoorbeeld, krijgt min of meer onopgemerkt vorm, onder meer door jongeren nadrukkelijk in de herdenking te betrekken en separate herdenkingsbijeenkomsten te organiseren voor jongeren.

Het aantal voorbeelden is onuitputtelijk. De strikt gereguleerde gang van zaken in de rechtbank en bijvoorbeeld de toga's van de rechters en advocaten legitimeren de rechtsgang. Het huwelijk wordt ritueel geconstitueerd door de hamerslag en de woorden van de ambtenaar van de burgerlijke stand, 'Hiermee verklaar ik u man en vrouw'. Door de Eed van Hippocrates af te leggen verplicht een arts zich om zich aan de ethische beroepsregels te houden. Door de eed af te leggen treden raadsleden aan. Een hoogleraar houdt een inaugurele oratie.

Ook regulerende principes op een abstracter niveau van samenleven worden door rituelen gelegitimeerd. Ik noemde al het onderzoek van het SCP dat een reeks items heeft geïdentificeerd waaraan we denken bij 'Nederland'. Het zijn evenzovele rituelen of fenomenen die symbool staan voor ons land. Vanaf de meest genoemde zijn dat in een aflopende reeks: de Nederlandse taal, Koningsdag, pakjesavond en Sinterklaas, fietsen, de Elfstedentocht, de Nederlandse vlag, de deltawerken, molens, het Dagboek van Anne Frank, dijken, de Nachtwacht van Rembrandt, de Amsterdamse grachten, oliebollen en appelflappen tijdens oud en nieuw, oranjegekte, de kleur oranje, de Dodenherdenking op 4 mei, tulpen, Bevrijdingsdag op 5 mei, het Nederlandse volkslied en het oranjegevoel.

Tenslotte hangt ook de dagelijkse organisatie van de samenleving aan elkaar van rituelen. Die vallen die niet direct onder de verantwoordelijkheid van het openbaar bestuur, maar het moet wel de voorwaarden scheppen waaronder ze kunnen plaatsvinden. Of het nu gaat om reizen van en naar het werk, ontmoetingen op het schoolplein, de gang van zaken in het klaslokaal op school of universiteit, diploma-uitreikingen, koor- en kroegavonden, sportwedstrijden (Oranje!) en demonstraties, huwelijken en uitvaarten – het zijn allemaal rituelen die de samenleving verbeelden, vestigen en tastbaar maken.

Verbazingwekkend genoeg treft de regering in deze coronacrisis maatregelen vanuit een nagenoeg uitsluitend medisch perspectief. De overheid legt regels op en bekommert zich nauwelijks om sociologische, psychologische en cultureel-antropologische perspectieven. En juist op die terreinen wordt ook goed zichtbaar wat de coronacrisis aanricht: de bij uitstek performatieve momenten — momenten die de sociale orde concreet maken en vormgeven — worden overvleugeld door (nieuwe en ongebruikelijke) regels, door het regulatieve, door regels van wat wel en niet mag en moet. Het regulatieve principe domineert het performatieve principe.

Daarom is de coronacrisis ook zo intensief en vermoeiend. Alles wat we uit gewoonte deden, van en naar je werk gaan bijvoorbeeld, gaat niet meer op routine of gevoel. Je moet thuis werken op een manier die weinig lijkt op hoe het eerder allemaal ging. We moeten nieuwe gewoonten en rituelen ontwikkelen en aanleren die zich langzamerhand als het ware in ons lichaam moeten schrijven en die we moeten internaliseren. En zo leer je iets langer in je bed te blijven en overdag tussen je werk door wandelingen te maken.

Politici gebruiken ook in de communicatie over Covid19 symbolen

Liturgie is een ritueel handelen en juist omdat we allemaal wel een meer of minder helder idee hebben bij wat rituelen zijn, is het goed een aantal karakteristieken ervan te noemen. Kort gezegd zijn rituelen samenhangende ordeningen van symbolen, symboolhandelingen en symbooltaal die regelmatig worden herhaald. De symbolen zijn de trouwringen; de symboolhandelingen het 'geeft elkaar de rechterhand', het tekenen van de trouwacte en de hamerslag; en de symbooltaal de vragen

en het ja-woord en ook de declaratie 'Hierbij verklaar ik u man en vrouw' (en de variaties die de Nederlandse wet daarop biedt). Rituelen spelen zich af in een vastgestelde tijd en ruimte, en worden telkens herhaald. Bovendien zijn ze altijd verbonden met een specifieke cultuur en alleen in verband daarmee te verstaan.

De dominantie van het symboolbegrip in de definitie van ritualiteit vraagt om een nadere, allerm minst uitputtende, omschrijving van dat begrip. Belangrijk is dat symbolen altijd verwijzend zijn en daarom niet samenvallen met het onmiddellijk waarneembare, al zijn ze daar wel mee verbonden. Symbolen zijn ook verdichtend, in die zin dat ze een complexe werkelijkheid in zich samenballen en (re)presenteren. De portretten en boeken in de werkkamer van de premier die we zagen bij zijn Torentjestoespraak (zie hieronder) representeren complexe werkelijkheden die verschillend kunnen worden geïnterpreteerd. Symbolen zijn dus open voor verschillende betekenissen. Daardoor zijn symbolen en dus ook rituelen ambigu. Ze kunnen tegenstellingen overbruggen juist omdat ze tegenstellingen en nuances in zich toelaten. Maar ze kunnen ook mensen of groepen mensen uitsluiten en zelfs demoniseren door die tegenstellingen aan te zetten (ik kom daar hieronder op terug). Daarom is ritueel dikwijls omstreden. Geen koningsdag zonder een demonstrant van het Republikeins Genootschap.

Mensen zijn symboliserende wezens, zij denken en handelen boven de wereld waarin zij — om het, met Heidegger, filosofisch te zeggen: — geworpen zijn, uit. De mens is een ontwerper. Uit grond en zaad weet de mens voedsel te produceren, door vee te houden vervaardigt hij zuivelproducten, van klei bakt hij stenen en bouwt hij huizen, virussen en bacteriën gaat hij te lijf met medicijnen, in de taal scheidt hij zich nieuwe werelden, door zijn kennis creëert hij een parallelle *online* wereld. Anders gezegd, door onze verbeelding bouwen wij ons een cultuur, een samenleving. Cultuur en dat wat we aanduiden als 'leven' — niet in de biologische zin, maar in de betekenis van goed, authentiek en menselijk leven — is altijd onderscheiden van wat we 'de werkelijkheid' plegen te noemen. De mens is een ontwerper, hij leeft van de verbeelding. Hij is altijd op weg naar *A promised land*, om het met de titel van Obama's terugblik op zijn presidentschap te zeggen. Een mens kan daarom niet anders dan virtueel, als ontwerper, 'denkbeeldig' bestaan.

Juist in tijden van crisis grijpen politici en bestuurders daarom naar rituelen en symbolen waarmee ze een wereld tekenen waarin ze mensen proberen mee te krijgen. En die herhalen ze keer op keer. 'We doen het samen', blijft Rutte herhalen, al is dat vooral functioneel voor de bestrijding van het virus en minder een verder weg liggend perspectief. 'Yes we can', bleef Obama roepen.

Hoezeer ritualiteit en symboliek in het hart van de samenleving staan, wordt duidelijk uit hoe 'de politiek' er gebruik van maakt, er draagvlak mee creëert en maatregelen dus autoriseert. De NOS analyseerde een aantal corona-persconferenties van premier Rutte en minister De Jonge op het gebruik van beeldspraak: 'het is een mammoettanker', 'een ingewikkelde puzzel', 'een marathon die we moeten lopen', we gaan 'de peilstok erin steken', 'het blijft een achteruitkijkspiegel', 'we varen op zicht, er is geen TomTom'. En dan was er natuurlijk de 'intelligente lockdown' en werd er gewerkt aan 'een dashboard'. Opvallend is ook de oorlogstaal die werd gebruikt, 'de hamer (moet) groot genoeg zijn om het virus plat te slaan', het virus is 'met een gevaarlijke opmars bezig', zorgpersoneel staat in 'de frontlinie' en Rutte heeft 'een oorlogskabinet'; ook zijn er de dagelijkse aantallen slachtoffers. De achteruitkijkspiegel is misschien wel symptomatisch voor de gebruikte beeldspraak: het beeld benadrukt vooral dat we niet weten wat er voor ons ligt; het ontbreekt aan een visioen achter de horizon, een toekomst waarvoor we dit alles doen. Hoe zien ons leven en ons land eruit na de crisis?

Bij de beide Torentjestoespraken van de premier tijdens de coronacrisis was de keuze van het Torentje zelf, zo zegt de NOS terecht, in hoge mate symbolisch, juist omdat het 'ritueel' van een Torentjestoespraak maar zelden en slechts bij een grote crisis, wordt herhaald. Alleen Den Uyl ging Rutte voor, tijdens de oliecrisis in 1973. In de werkkamer van de premier waren ook de portretten van de ontwerper van de grondwet, de liberaal Thorbecke, en de voorlaatste liberale premier Cort van der Linden die het neutrale Nederland door de crisis van de Eerste Wereldoorlog leidde, veelzeggend: hier zit een crisismanager die weet van de grondrechten. Ook de boeken die duidelijk in beeld lagen waren daar niet toevallig neergelegd: *MH17* (Miek Smilde), of *Remaking One Nation* (Nick Timothy).

Het succes van politici en bestuurders hangt af van de mate waarin zij symbolen aanspreken in hun speeches, persconferenties en tweets. We houden ons niet aan de coronamaatregelen omdat het regels zijn, maar omdat we ons er mee weten te engageren. En symbolen spelen daar een belangrijke rol in: we volgen de premier die ons door de crisis leidt, we doen het samen. Politici overtuigen niet door rationele argumenten en kiezers stemmen niet op grond van weloverwogen gedachten, maar op grond van symbolen die een emotionele lading hebben waar mensen zich makkelijk mee verbinden. Die overigens door laaggeletterden niet altijd worden begrepen. 'Blood, toil, tears and sweat' (Churchill) en 'Yes we can' (Obama) zijn in een paar woorden gevatte ontwerpen van een samenleving in crisistijden; ze presenteren een engagerend nieuw bestek voor de samenleving in zeer open termen. Dat gebeurt ook in de titels van verkiezingsprogramma's van politieke partijen: 'Ons nieuwe verhaal' (VVD), 'Zorg voor elkaar' (CDA), 'Een eerlijker en fatsoenlijker Nederland' (PvdA), 'Een nieuw begin' (D66) of 'Kiezen voor wat écht telt' (CU).

Juist bij de coronacrisis ontbreekt het tot nog toe aan een dergelijk perspectief. De blik is op de achteruitkijkspiegel gericht en die rijstijl is niet zonder risico's. Alles is gericht op het bestrijden van het virus dat ons telkens weer te snel af is, op de afkondiging en handhaving van maatregelen om het virus in te dammen, en op een vaccinatiestrategie die bijna iedere dag moet worden aangepast. Maar aan welke samenleving-na-de-corona werken we? Waarom doen we dit alles? Iedereen voelt aan dat deze crisis wezenlijke veranderingen teweeg zal brengen en 'dat we ons oude leven weer kunnen oppakken' is dan een wel erg mager visioen. Wat, bijvoorbeeld, betekent in het verband van deze crisis *Remaking one nation*? Bestuurders zouden ons voor mogen gaan in het organiseren van een visie, het formuleren van *A promised land*. Internationaal zijn er allerhande aanzetten tot een dergelijke visie. OECD, UNPRI (United Nations Principles for Responsible Investment) en de Europese Raad hebben voorstellen gedaan. Termen als *sustainability*, *resilience*, en *inclusiveness* komen daarin naar voren. De OECD vertaalt dat ook naar het lokale niveau van steden en noemt digitalisering, mobiliteit, *urban design*, *collaborative governance* en *action-oriented guidance* als aandachtsgebieden. Misschien werken nationale en lokale bestuurders ook aan een visie waarin een en ander handen en voeten krijgt, maar ik zie het niet. Ik wacht op mijn burgemeester die met een goed verhaal over mijn stad-na-de-corona komt. Op een premier die hetzelfde voor het land doet.

Politici gebruiken symbolen om mensen te engageren. Maar het gebruik van symbolen, hoe noodzakelijk en onmisbaar ook, is een hachelijke onderneming. Want de tegenstemmen maken er evengoed gebruik van.

Rituelen en symbolen van de tegenstemmen: fake news van @Viruswaanzin en Anti-Vaxxers

Het is onnodig op te merken dat we in een tijd van *fake news* leven. Nederland kent de actiegroep @Viruswaanzin, en *Anti-Vaxxers*, *viruswappies*, *coronagekkies* en complotdenkers laten luidruchtig

van zich horen. Andere landen hebben vergelijkbare groeperingen. Leugen en waarheid verwisselen schijnbaar gemakkelijk van plaats; wat *fake* is wordt voor waar gehouden, wat waar is voor leugen.

We zagen zojuist dat politici en bestuurders rituelen en symbolen tot hun beschikking hebben of welbewust zoeken om een nieuwe wereld te ontwerpen. Daarmee organiseren zij mensen, bouwen zij een organisatie of een beweging, en proberen zij kiezers mee te krijgen in hun plannen. 'We doen het samen', blijft de premier zeggen in de coronacrisis, zoals ik hierboven al zei. Iemand die dat proces meesterlijk beheerst is Barack Obama. In de autobiografische terugblik op zijn presidentschap vertelt hij hoe soms de angst hem bekwam dat hij te hoge verwachtingen wekte of, anders gezegd, dat mensen dingen van hem verwachtten die hij niet kon waarmaken. In zijn eerste inaugurele rede probeert hij dan ook de verwachtingen te temperen. De ontwerpen voor een samenleving zoals politici die voor zich zien moeten met andere woorden stevig in de contemporaine werkelijkheid zijn geworteld. Peter A. Winn zegt: 'the world as lived and the world as imagined are fused through the agency of a single set of symbolic forms' (Winn, 560). De ontwerpen van een wereld die politici en bestuurders als punt aan de horizon voor ogen hebben vragen met andere woorden om een nuchtere en rationele blik op de tegenwoordige tijd en situatie. Waar de werkelijke wereld en de verbeelde wereld los van elkaar komen te staan, ontstaat in het beste geval een droombeeld, een utopie, in het slechtste geval een totale ontkenning van de werkelijkheid en waarheid. *Viruswaanzin* is er een voorbeeld van, de ontwikkelingen rond de recente machtswisseling in de Verenigde Staten een ander.

De dramatische gebeurtenissen gedurende het vorige presidentschap en rond de machtswisseling in de Verenigde Staten laten zien hoe verontrustend gemakkelijk de tegenstemmen van de marge naar het centrum van de macht kunnen verschuiven. Zonder een één op één vergelijking te suggereren, roept dat associaties op met de politieke ontwikkelingen in de jaren dertig in Duitsland. In beide situaties is de rol van rituelen en symbolen niet te onderschatten. De strakke regie en choreografie van de nazi-partijdagen met hun swastika's, scanderende toespraken van de leider en de filmisch briljante vastlegging ervan door Riefenstahl hebben het verschrikkelijkste gelegitimeerd en een massa van gewone burgers gemanipuleerd en tot een moordende bende getransformeerd. Ook de vorige president van de Verenigde Staten wist de massa's uiteindelijk tot een gewelddadige bende te transformeren die het Capitool bestormde. De aanval op het symbool van de Amerikaanse democratie droop van de symboliek: de *Confederate Flag* in het Capitool, QAnon-symbolen, een QAnon shamaan (wat de beweging religieuze trekken gaf), MAGA en vele andere. De president kreeg zelf corona, maar presenteerde zichzelf na zijn herstel als de held die het virus had overwonnen, ontkende de pandemie voortdurend en pretendeerde de situatie volledig in de hand te hebben. Zijn uitdager ging volledig uit van de nuchtere bevindingen van de wetenschap, maar won de verkiezingen toch slechts met een heel bescheiden percentage van de *popular vote*. Over het gebruik van rituelen en symbolen in deze verkiezingsstrijd en machtswisseling is meer te zeggen dan in het bestek van dit essay mogelijk is. In een enkele houtskoollijn zou ik het zo willen schetsen: waar Biden koos voor een verbindende taal, voor nuchterheid en consistentie, en ook nadrukkelijk voor een zo sober mogelijke symbolische inscenering van zijn toespraken en vormgeving van zijn aantreden, koos zijn voorganger voor een taal die anderen uitsloot of zelfs demoniseerde, voor een ronduit gewelddadige retoriek die inspeelde op de woede en agressie bij zijn aanhangers en vooral uit-sluitend werkte. Benadrukte Biden een politiek en beleid die hij in zijn lange carrière zelf heeft belichaamd, zijn voorganger gebruikte schaamteloos symbolen van *the religious right* die op geen manier met zijn eigen leven strookten. Iconisch is het beeld waarin hij voor St. John's Episcopal Church een bijbel omhoog houdt: hij zal het *white-supremacist-Christian* Amerika

beschermen en weer groot maken. Iconisch voor Bidens inauguratie werd dichteres Amanda Gorman en haar poëtische verwoording van eenheid in diversiteit, een visioen en tegelijk sterk geworteld in de realiteit van Amerika-nu. Over *performing* gesproken: zo vestig en legitimeer je eenheid in verscheidenheid.

Ritueel vestigt en bekrachtigt de sociale orde, maar kan die ook aantasten of zelfs omverwerpen. Leaders kunnen rituelen en symbolen gebruiken om er de massa's mee te manipuleren. Dan kan, uiteindelijk, zoals Hannah Arendt heeft laten zien in haar analyse van nazi-Duitsland en zoals wij zagen in de Verenigde Staten, de massa een bende worden, een *mob*, die de sociale orde omverwerpt of althans pogingen daartoe doet. *The mob* ontkomt aan de werkelijkheid door bereid te zijn te geloven in een mythe die ontsnapt aan de logica van het gezonde verstand of van rationele inzichten.

Bestuurders gebruiken noodgedwongen rituelen en symbolen, maar het is spelen met vuur, een hachelijke onderneming. Ook de tegenstemmen maken immers gebruik van rituelen en symbolen en creëren 'tegen-utopieën' (Karl Mannheim). Zo zijn er ook bij ons altijd nog wel een paar kerken waar men met 150 man uit volle borst psalmen in een niet-geventileerde ruimte zingt. In onze tijd faciliteert de *online* realiteit meer nog dan voorheen de mogelijkheid een bubbel te creëren die voor de werkelijkheid en waarheid wordt aangezien maar dat niet is. Bij een anti-coronabetoging op het Museumplein in Amsterdam, verklaarde een basisarts op de nationale televisie dat het een leugen van de artsen is dat er mensen met corona op de *intensive care* liggen. Op de social media is het een welbekende mythe. Actiegroep @Viruswaanzen is het vertrouwen in het openbaar bestuur en de overheid verloren en komt met een eigen waarheid die de wetenschappelijke inzichten waardoor bestuurders zich in belangrijke mate laten sturen, als leugen kwalificeert. *Anti-Vaxxers* zijn op de een of andere manier het vertrouwen in de rationaliteit en de wetenschap verloren en creëren hun eigen waarheid over vaccinaties. Complottheorieën spelen daarin een belangrijke rol. Met het vaccin komt een chip in je bloed die jou altijd kan traceren en waarmee Google jou definitief in zijn macht krijgt, om er maar een te noemen. Politici die hier op inspelen door zonder enige evidentie complottheorieën te suggereren, stimuleren uiteindelijk het ontstaan van chaos of nog erger, omdat de realiteit niet spoot met de verzonnen 'waarheid'.

Het coronavirus grijpt aan op cruciale processen van de samenleving

Wij regelen de samenleving door middel van instituten, wetten, en regelgevingen. In de coronacrisis doen we dat nog meer dan anders. Er gelden allerhande nieuwe regels: anderhalve meter afstand, zoveel mensen op bezoek, bijeenkomsten met maximaal zoveel mensen, scholen gaan dicht, om zo laat moet je binnen zijn en blijven, dit moet je doen bij die klachten, dat bij deze. En ondertussen vervallen de rituelen, de feesten die draagvlak creëren, mensen verbinden, structuur bieden en grip geven op het leven. Kortom, alles waardoor we als het ware vanzelf gaan doen wat een samenleving mogelijk maakt. Het regulatieve principe domineert het performatieve principe. Maar regels gehoorzamen we zelden vanzelf, ze moeten worden afgedwongen en gehandhaafd. De beloning voor je aan de anderhalve meter afstand en de bezoeksregelingen houden is een daling van de besmettingen, maar dat is abstract en voor velen ongrijpbaar. Naar mate de crisis langer duurt, zullen andere vormen van gedragsbeïnvloeding nodig zijn.

De coronacrisis verstoort de bevestiging, transformatie en legitimatie van de samenleving, maar dwingt ook naar nieuwe vormen van autorisatie te zoeken. Dat laatste vinden we vooral in een nieuwe *online-offline*-dynamiek. Het virus breekt in de sociale orde in en onderbreekt het spel, en dat leidt tot onzekerheid, onbeholpenheid en ook frustratie. En tot nieuwe vormen.

Koningsdag gaat *online*, we krijgen een inkijkje in de privédomijnen van het koninklijk gezin en zelf nemen we ook deel van achter een beeldscherm, maar de koninklijke familie gaat niet op bezoek in een van de gemeenten in het land, er is geen vrijmarkt, geen *koningsdag* en -dag. De Dodenherdenking op de Dam toont in plaats van een bomvol plein een handjevol mensen rond de koning en de koningin, de raadsvergadering vindt plaats via WebEx of een andere online vergadermogelijkheid. Hier zien we een zoeken naar een nieuwe dynamiek tussen *online* en *offline*. Op initiatief van de Oranjevereniging Etten-Leur worden blazers opgeroepen om op 4 mei om 19.58 uur van huis uit het Taptoe-signaal mee te spelen. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei nodigt iedereen uit om thuis om 20.02 uur het eerste couplet van het Wilhelmus mee te zingen. Activiteiten rond 75 jaar bevrijding vervielen of werden uitgesteld maar verplaatsen zich ook naar lokale, kleinschaliger vieringen en worden daarmee ook deels onzichtbaar. Sommige activiteiten zijn thuis online te volgen. Er zijn *podcasts*, *livestreams* en virtuele lezingen. Bij de MH17-herdenking op 17 juli zijn alleen de bestuursleden van de Stichting Vliegkamp MH17 in het herdenkingspark in de Haarlemmermeer aanwezig. De NOS zendt de herdenking online uit. De premier spreekt de nabestaanden via een videoboodschap toe.

Die *online-offline*-dynamiek is op zichzelf niet nieuw, maar kreeg in de coronacrisis een impuls. Sinds 2009, bijvoorbeeld, wordt er gebouwd aan het digitale joodsmonument.nl, dat de namen en zoveel mogelijk levensverhalen van de 104.000 vermoorde joden in de holocaust in herinnering houdt. Het is onderdeel van het Joods Historisch Museum. Inmiddels wordt in Amsterdam op initiatief van het Nederlands Auschwitz Comité ook een fysiek namenmonument gebouwd waarop alle namen van de vermoorden in de holocaust worden vermeld.

Natuurlijk groeide het gebruik van *online* technieken al langer, maar nu *offline* ontmoetingen nog maar heel beperkt mogelijk zijn, treedt het *online*-leven nog pregnanter naar voren. Zo blijkt veel mogelijk te zijn en kunnen grote delen van de samenleving *niettemin* functioneren. En toch vervangt *online offline* niet volledig. Hoewel we gewoon thuis achter ons bureau kunnen blijven zitten raken we *Zoommoe* en *WebExhausted*. Hoe komt dat?

Het wezenlijke verschilpunt is dat in een bestaan dat zich voornamelijk *online* afspeelt fysieke nabijheid en in die zin gezamenlijkheid ontbreekt en dat de materieel-lichamelijke aspecten van het ritueel-symbolisch handelen denkbeeldig, virtueel worden. Bij menige digi-borrel ben ik al gevraagd vooraf een glas klaar te zetten (een aantal keren had ik thuis over de post al een borrelpakket gekregen, met een wijntje, sapje, zoutje en olijven) zodat we op aangeven van de voorzitter kunnen proosten. Klinken is er niet bij en uiteindelijk voel je je redelijk onbeholpen met je glaasje achter je beeldscherm en wil de borrelpraat ook niet erg op gang komen. Kortom, de coronacrisis maakt duidelijk hoezeer in het vermogen tot symboliseren en ritualiseren van mensen en samenlevingen het fysieke, lichamelijke samen zijn een rol speelt.

Als we dat nu terugbuigen naar het openbaar bestuur en de inrichting daarvan dan zien we verschillende tendensen. Het laat zich daarom nog niet voorspellen hoe de toekomst na de coronacrisis er wat dit betreft zal uitzien. Gemeenteraden zijn digitaal gaan vergaderen, maar voor de ministervergadering en het zondagse Catshuisberaad kiest het kabinet voor een fysieke *offline* vorm. Iedere week weer verschijnen er foto's van de minister-president die op zondagmorgen naar zijn ambtswoning fietst en in verkiezingstijd zien we voor de ministerraad arriverende ministers even onopvallend wachten tot zij aan de beurt zijn en ook iets voor de NOS-microfoon kunnen zeggen. De wekelijkse persconferentie van de premier en ook de coronapersconferenties gaan nadrukkelijk niet *online*. Als ik het zou moeten duiden, zou ik zeggen dat de ingrijpende beslissingen die het kabinet in coronatijd moet nemen erom vragen dat men elkaar letterlijk in de ogen kijkt en figuurlijk de nieren

proeft en daarvoor is lichaamstaal onmisbaar. Mogelijk nog belangrijker is dat 'de macht' zichtbaar moet zijn; een beeldscherm voldoet dan niet. De formele en informele persmomenten hebben een legitimerende functie. Een gemeenteraad is *sowieso* een minder zichtbare macht; die concentreert zich wat zichtbaarheid betreft in de burgemeester en het valt op dat juist burgemeesters heel zichtbaar zijn in deze crisis, bij discussies over handhaving van de maatregelen die het kabinet heeft genomen, na rellen, bij demonstraties. Juist hun optreden legitimeert de maatregelen en het gezag waarmee ze landelijk werden afgekondigd op een lokaal niveau.

Alle digitale technieken ten spijt, de *onlinewerkelijkheid* kan niet zonder de *offline* wereld. Of, nog iets preciezer, we hebben fysieke ontmoeting nodig als mensen. Waarom is dat fysieke zo belangrijk?

De anderhalvemetersamenleving, het knuffelcontact en de huidhonger

Het vocabulaire dat de coronacrisis in het Nederlandse taalgebied heeft gegenereerd voert ons van de samenleving naar de meest private kring en toont de onverbrekelijke samenhang tussen die twee domeinen. De *anderhalvemetersamenleving* — woord van het jaar 2020 in Nederland — heeft eens te meer duidelijk gemaakt hoezeer een mens zichzelf niet genoeg is en hoe fysieke nabijheid daarbij slecht met veel moeite kan ontbreken. Als iets te midden van alle twijfel die we hebben vaststaat, zei Descartes, dan is het dit: *Cogito ergo sum*, Ik denk dus ben ik. Maar ons mens-zijn blijkt uit meer dan cerebrale functies te bestaan. Ik *heb* geen lichaam, ik *ben* een lichaam.

Dat is op zichzelf geen nieuw gegeven, sterker nog, het is al langer een dominant inzicht. Het hele bijbelse denken is ervan doordrongen, en het is pas in de Hellenistische wereld dat het christendom het lichaam een ondergeschikte of zelfs ronduit negatieve betekenis toekent. De nadruk in onze cultuur op lichamelijke, op voedsel, sport, wellness, mode, cosmetica, uiterlijk, etc. is een symptoom van de herontdekking van het lichaam. Daarmee grijpen we terug achter Descartes en ook achter de lange dominantie in de Nederlandse samenleving van het protestantse denken, dat het centrum van de religie juist in geloofsovertuigingen, en niet in de ritus, zocht.

Het eerherstel van het lichaam is ook een eerherstel van het symboliserende vermogen van de mens. Juist met zijn lichaam treedt een mens in contact met een buiten, een ander domein. Descartes' *cogito ergo sum* is in onze tijd van *hyper-connectivity* vervangen door *I am because I am connected*. Dat geldt de virtuele connecties, maar ook de fysieke. Laten we voor de lichamelijke aspecten van dat adagium kijken naar de grens tussen het individuele ik en de wereld daarbuiten: de huid.

De omtrekken van ons individuele bestaan worden getekend door onze huid, het grootste menselijke orgaan dat zijn individuele bestaan begrenst en tegelijkertijd op een heel basaal niveau zijn contact met de buitenwereld mogelijk maakt. De huid beschermt een mens tegen ongewenste indringers. 'Was je handen stuk' luidt het adagium, want zo spoel je het coronavirus van je af, houd je het buiten de deur en word jij althans niet ziek.

Op het zelfde moment is de huid een enorm sensorisch veld waarmee een mens op een heel basaal niveau met de wereld buiten zichzelf en bovenal met een ander mens in contact treedt. Zijn vel vertelt een mens of hij die buitenwereld in zijn bestaan wil toelaten of dat die te warm of te koud, te pijnlijk of te kriebelig is. De huid maakt nabijheid letterlijk voelbaar en verschaft genot. Daarbij geven de zone en de mate waarin wij dat enorme oppervlak van de huid aan een ander blootstellen de mate van intimiteit aan. Een handdruk, een *high-five*, een arm om je schouder of een vriendschappelijke zoen laten de ander minder 'binnen' dan een intieme aanraking die uit is op het diepste en innigste gekend zijn en op genot.

Een mens heeft behoefte aan aanraking. Het is weinig complimenteus als we van iemand zeggen dat hij afstandelijk is. Zo iemand is stroef, gesloten, gereserveerd of zelfs weinig betrokken en onverschillig. Mensen zijn sociale wezens en kunnen niet anders dan gemankeerd bestaan zonder fysieke nabijheid. Wij zijn gebouwd op contact met een buiten onszelf, boven alles op een contact met een andere huid, een ander mens. 'Dat er niemand meer is die je aanraakt ...', heb ik menig mens die alleen is komen te staan horen zeggen in een schets van hoe erg dat is.

De anderhalvemetersamenleving maakt deze contacten met een buitenwereld, naar gelang de omstandigheden, lastig of zelfs onmogelijk. We verlangen naar aanraking — een behoefte die we met een enigszins kannibalistisch neologisme aanduiden als *huidhonger* — en we identificeren een *knuffelcontact* — woord van het jaar 2020 in Vlaanderen —, iemand met wie je nauw, ook fysiek, contact mag hebben, ook buiten je eigen gezin.

Frustratie en onderbreking van het symboolvermogen

De coronacrisis verstoort het samenleven in de meest letterlijke zin, we moeten afstand houden. Daarmee wordt mensen gevraagd, tijdelijk weliswaar, afstand te doen van wat hen misschien het meest kenmerkt: gericht te zijn op een buiten, in contact te treden met een ander en uiteindelijk zich te voegen in een orde die het individuele ik overstijgt.

Hier kom ik nog eens terug op het symboolbegrip. Het symboliserend vermogen van de mens is, letterlijk, het in contact treden met een andere, een buiten. Naar het Griekse *sum-ballein*, het samennemen, bij elkaar brengen of samenvallen van meerdere domeinen die niet vanzelfsprekend bijeen horen. Omdat de mens symboliseert, staat hij met de wereld buiten zichzelf en met mensen om zich heen in een betrekking. Daartoe staat de mens primair de taal ter beschikking, niet de taal in de enge betekenis van dat woord, de taal als verbalisme, die ook, maar ook de taal van het lichaam en de zintuigen: bemoedigende, afwerende, lieve of juist boze gebaren; knipogen, sprekende en betraande ogen; lieve of pijnlijke aanrakingen, en ook aroma's en *frances*. Hoe belangrijk die niet-verbale elementen in de menselijke communicatie zijn, blijkt, zoals gezegd, uit de vermoeidheid en frustratie die de in deze dagen elkaar eindeloos opvolgende WebEx-, Zoom-, Teams-, en Skypevergaderingen oproepen. En die hebben dus ook hun neologismen gecreëerd in Zoommoetheid en *WebExhausted*. Het blijkt uit het volkomen onnatuurlijke gevoel dat je je kinderen of je goede vrienden niet mag omhelzen en zoenen, dat je bij een uitvaart iemand niet een arm om de schouder kunt leggen, dat je op een feest niet mag dansen.

Ons symboolvermogen wordt door de coronacrisis gefrustreerd en onderbroken. De liturgie van het leven en vooral ook van het samenleven wordt verstoord. En politici en bestuurders proberen dat wij ons aan de maatregelen houden door middel van nieuwe symbolen en rituelen: 'Was je handen stuk', het 'knuffelcontact' en boven alles 'de anderhalvemetersamenleving'. Maar die kunnen niet verhullen dat we iets wezenlijks missen. De anderhalvemetersamenleving is een gemankeerd ritueel, het vraagt van de deelnemers een deel van zichzelf thuis te laten.

Ten slotte: wat kan een bestuurder doen voor de liturgie van de anderhalvemetersamenleving?

Wat kan een bestuurder doen voor de liturgie in de anderhalvemetersamenleving? De coronacrisis verstoort en verandert de liturgie van de samenleving. De feesten, het ritueel en de symboliek waaruit die liturgie bestaat zijn geen bijzaak, maar wezenlijk voor de samenleving. Ze verwijzen naar de sociale orde, bevestigen en veranderen die. Bestuurders lijken dat, bewust of onbewust, te verstaan, gezien de zorgvuldigheid waarmee zij in deze coronatijd omgaan met ritueel dat moet worden geannuleerd, uitgesteld of dat (deels) *online* gaat of wordt verplaatst naar het lokale of

private domein. Denk aan 4 en 5 mei of de MH17-herdenking. Gezien het belang van ritualiteit is het, juist in een tijd waarin de samenleving onder zware druk staat door de coronacrisis, van groot belang dat deze rituelen op een of andere manier voortgang vinden. Tegelijkertijd vraagt de toch al aanwezige polarisatie in de samenleving om een uiterst zorgvuldige omgang met ritualiteit en de daarmee gegeven symboliek. Holle retoriek en irrationele verwachtingen zijn ronduit gevaarlijk. Het geduldig blijven ontmaskeren van een symboliek en ritualiteit die zich van de werkelijkheid hebben losgemaakt, is noodzakelijk. Maar ook hebben we dringend behoefte aan een nieuw en groter verhaal, een visioen zo men wil, een ontwerp voor een samenleving na de coronacrisis waaraan we ons kunnen committeren en dat ons samenbindt. Het is wachten op visionaire bestuurders die tegelijkertijd met twee benen in de werkelijkheid staan.

Behalve dat de samenleving staat of valt met een zorgvuldig uitgevoerde ritualiteit, is symboliseren — uitreiken naar het andere en een ander — ook wezenlijk voor ons persoonlijke mens-zijn. Ook bij de zich snel ontwikkelende *online-offline*-dynamiek laat zich daarbij het gemis aan een fysieke dimensie niet oplossen. Mensen aan te moedigen het vol te houden, is wat bestuurders op dat punt kunnen doen. Maar één knuffelcontact kan het verlangen naar een ritualisering van onderlinge herkenning en saamhorigheid in de anderhalvemetersamenleving niet stillen.

Literatuur

Ik maakte dankbaar gebruik van de volgende literatuur en video:

- Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Orlando etc.: Harcourt z.j. (v/h eerst verschenen 1951)
- Marcel Barnard en Paul Post (red.), *Ritueel bestek. Antropologische grondwoorden van de liturgie*, Zoetermeer: Meinema 2001.
- David I. Lertzer, 'Ritual, Politics, and Power', in Ronald L. Grimes, *Readings in Ritual Studies*, Upper Saddle River NJ: Prentice Hall 1996, 335-352.
- NOS, 'De bijzondere Torentjes-toespraak van Rutte ontleed', <https://nos.nl/op3/artikel/2361248-de-bijzondere-torentjes-toespraak-van-rutte-ontleed.html>, geraadpleegd 6 januari 2021.
- Barack Obama, *A promised land*, New York: Crown 2020.
- Post, Paul & Hoondert, Martin, *Absent Ritual. Exploring the Ambivalence and Dynamics of Ritual*, Durham NC: Carolina Academic Press 2019.
- Post, Paul & Beek, Suzanne van der, *Doing Ritual Criticism in a Network Society. Online and Offline Explorations into Pilgrimage and Sacred Place* (= Liturgia Condenda 29), Leuven etc.: Peeters 2016.
- Matthew Rosenberg & Ainara Tiefenthäler, 'Decoding the Far-Right Symbols at the Capitol Riot', in *New York Times*, 13 januari 2021, <https://www.nytimes.com/2021/01/13/video/extremist-signs-symbols-capitol-riot.html>, geraadpleegd 10 februari 2021.
- Sociaal-Cultureel Planbureau, *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019*, <https://www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland>, geraadpleegd 6 januari 2021.
- Peter A. Winn, 'Legal Ritual', in Ronald L. Grimes, *Readings in Ritual Studies*, 552-565.

Voorts raadpleegde ik de websites van het Joods Cultureel Kwartier, het Joods Monument, het Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Nationaal Monument MH17.

Marcel Barnard is hoogleraar Praktische Theologie/ Liturgiewetenschap aan de Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam, en aan de Universiteit van Stellenbosch, Zuid Afrika.